Islam and Health Journal
نشریه اسلام و سلامت
e-ISSN: 2383-191X p-ISSN:2383-2177
دانشگاه علوم پزشکی بابل

The role of maintaining ties of kinship on physical and mental health of the family based on Islamic verses and traditions

Hamidreza Sohrabi (PhD)[1]*

1. Department of Islamic Studies, School of Medicine, Yasuj University of Medical Sciences, Yasuj, Iran.

Article Type:
Review Paper

Received:
23 Sept. 2024
Revised:
6 Sept. 2025
Accepted:
13 Sept. 2025
Published Online:
28 Sept. 2025

ABSTRACT

Background and aim: One of the most important social issues emphasized by divine scriptures, including the Qur'an, is maintaining ties of kinship. This has been downplayed in the society in the current era for some reasons. This research was conducted to investigate the role of this divine duty in the physical and mental health of family members with the aim of promoting the duty of "Silat Al-Rahim", which means maintaining ties of kinship.

Materials and methods: This research was conducted with a descriptive-analytical approach. Data collection to achieve the research objectives was done from the Holy Quran and authentic narrational texts related to the subject, using data collection forms and analyzing them qualitatively.

Findings: Based on the findings of this research, maintaining ties of kinship is one of the most important teachings of Islam in relationship with relatives. Bonding with relatives and being kind to them is one of the most important ways to grow and excel physically and spiritually in the family and getting closer to God Almighty. Among the most important worldly effects of maintaining ties of kinship, one can mention longer life, increase in sustenance, eradication of poverty, provision of physical health, peace of mind, overcoming depression, better management of worldly affairs. Among the afterlife effects, one can mention ease of reckoning and protection from sin. Also, severing ties of kinship leads to the curse of God and the person going to hell.

Conclusion: The results of this research show that maintaining ties of kinship is one of the most important ways of Islamic lifestyle and promoting this duty has many blessings and plays an important role in the physical and mental health of family members.

Keywords: Maintaining ties of kinship, Severing ties of kinship, Relatives, Islamic lifestyle

Cite this article: Sohrabi H. The role of maintaining ties of kinship on physical and mental health of the family based on Islamic verses and traditions. Islam and Health Journal. 2025; 10(2): 1-14.

© The Author(s).
Publisher: Babol University of Medical Sciences

*Corresponding Author: Hamidreza Sohrabi
Address: : Department of Islamic Studies, School of Medicine, Yasuj University of Medical Sciences, Yasuj, Iran.
E-mail: dr.sohrabi1393@gmail.com

[Downloaded from iahj.ir on 2026-09-07]

Islam and Health Journal
نشریه اسلام و سلامت
دانشگاه علوم پزشکی بابل
e-ISSN: 2383-191X p-ISSN:2383-2177

نقش صله رحم در سلامت جسمی و روانی خانواده براساس آیات و روایات اسلامی

حمیدرضا سهرابی (PhD)[1*]

۱. گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی یاسوج، یاسوج، ایران.

چکیده

نوع مقاله: مقاله مروری

سابقه و هدف: از امور اجتماعی مهم و مورد تاکید کتب مقدس الهی از جمله قرآن مسئله صله رحم است. این مسئله در دوران کنونی به دلایلی در جامعه کم‌رنگ شده است. این پژوهش با هدف ترویج فریضه «صله رحم» و نقش این وجوب الهی را در سلامت جسمی و روحی افراد خانواده مورد بررسی قرار داده است.

مواد و روش‌ها: روش انجام این پژوهش توصیفی- تحلیلی است و گردآوری داده‌ها جهت دستیابی به اهداف پژوهش از قرآن کریم و متون روایی معتبر مرتبط با موضوع، با استفاده از فرم‌های فیش‌برداری از منابع گردآوری و با شیوه کیفی تحلیل شده است.

یافته‌ها: براساس یافته‌های این پژوهش، صله رحم از مهمترین آموزه‌های اسلام در برخورد با خویشاوندان است. پیوند با خویشاوندان و نیکی به آنان از مهمترین راه‌های رشد و تعالی جسمی و روحی در خانواده و تقرب به خدای سبحان است. از مهمترین آثار دنیوی صله رحم می‌توان به افزایش عمر، افزایش روزی، رفع فقر، تأمین سلامتی جسمی، آرامش روحی، رفع افسردگی، سامان‌یافتن امور دنیوی و از آثار اخروی می‌توان به آسانی حساب، در امان ماندن از گناه اشاره گردد. همچنین قطع رحم موجب نفرین و لعن پروردگار و دوزخی شدن فرد می‌گردد.

نتیجه‌گیری: نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که صله رحم از مهمترین شیوه‌های سبک زندگی اسلامی و ترویج این فریضه، دارای برکات فراوان و نقش مهمی در سلامت جسمی و روحی افراد خانواده ایفا می‌کند.

دریافت: ۱۴۰۳/۷/۲
ویرایش: ۱۴۰۴/۶/۱۵
پذیرش: ۱۴۰۴/۷/۲۲
انتشار: ۱۴۰۴/۷/۶
واژگان کلیدی: صله رحم، قطع رحم، خویشاوندان، سبک زندگی اسلامی

استناد: حمیدرضا سهرابی. نقش صله رحم در سلامت جسمی و روانی خانواده براساس آیات و روایات اسلامی. نشریه اسلام و سلامت. ۱۴۰۴؛ ۱۰(۲): ۱۴-۱.

© The Author(s).
Publisher: Babol University of Medical Sciences

* **مسئول مقاله:** حمیدرضا سهرابی
آدرس: یاسوج، دانشگاه علوم پزشکی یاسوج، دانشکده پزشکی، گروه معارف اسلامی.
رایانامه: dr.sohrabi1393@gmail.com

[Downloaded from iahj.ir on 2026-09-07]

مقدمه

اسلام، آدمی را موجودی فردمحور نمی‌داند؛ بلکه او را بالطبع اجتماعی می‌داند که باید در تعامل با دیگران، بخش مهمی از نیازهای خویش را برطرف سازد و به رشد و کمال و تقرب به خالق خویش دست یابد. اساساً اسلام، دینی اجتماعی است که هرگونه رهبانیت و گوشه‌گیری در آن نهی شده است. احکامی نظیر نماز جماعت جمعه، حج و جهاد، لزوم تشکیل حکومت، بیانگر توجه به بعد اجتماعی زندگی انسان‌ها در این دین حیات‌بخش است.

در عصر جدید با توجه به رسوخ فرهنگ لیبرالی، فردگرایی به‌عنوان یکی از معضلات اجتماعی و فرهنگی در جوامع صنعتی جدید رواج پیدا کرده است. در جوامع ماقبل صنعتی با توجه به حاکمیت فرهنگ دینی و سنتی جوامع مختلف شکل خانواده گسترده مهمترین شکل معمول خانواده‌ها بود و اعضای آن به‌راحتی از برکات روابط خویشاوندی بهره‌مند بودند. امروزه به علت پیچیدگی‌های جوامع صنعتی و نفوذ فرهنگ لیبرالی و نگرش‌های منفعت‌محور و مادی جوامع، شکل خانواده از حالت گسترده به سمت خانواده هسته‌ای سوق داده پیدا کرده است. بنابراین با توجه به اینکه برقراری روابط صمیمانه و ارتباط با خویشاوندان یکی از مؤلفه‌های اصلی سلامت روان به شمار می‌رود؛ از این‌رو، ضرورت دارد که چگونگی و آثار صله رحم با دقت مورد بررسی قرار گرفته و به عنوان راهی مؤثر برای دستیابی و ارتقای سلامت روانی معرفی گردد.

اهمیت صله رحم و نقش و پیامدهای آن در سلامت و آرامش روحی و بهداشت روانی انسان از منظر آموزه‌های دینی بسیار فراوان است. پیشینه این مسئله در ادیان قبل از اسلام مثل دین زردتشت و مسیحیت و یهود پیدا شده است، با این تفاوت که آنها صله رحم را فقط مختص پدر و مادر می‌دانسته‌اند، ولی دین مبین اسلام شعاع آن را گسترده‌تر کرد.

در واقع از مهمترین راه‌کارهای مؤثر اخلاقی در اسلام برای تحکیم روابط خانوادگی و استحکام اجتماعی، برقراری ارتباط دوستانه با خویشاوندان است که اصطلاحا به آن «صلهٔ رحم» می‌گویند و در قرآن کریم و روایات اهل بیت به آن سفارش شده است. ارتباط با اقوام و آشنایان یکی از زیباترین و باارزش‌ترین کارهای اخلاقی و دینی در دین مبین است.

با توجه به اهمیت و کارکرد مهمی که این واجب الهی در زندگی فردی و اجتماعی به دنبال دارد، برای تقویت و گسترش فرهنگ خویشاوندی و صله رحم لازم است با شناسایی و برطرف نمودن آسیب‌های پیش روی آن، موجبات بهره‌مندی از برکات این واجب دینی را فراهم گردد. این پژوهش با هدف ترویج فریضه صله رحم با روش توصیفی و تحلیلی نقش صله رحم در سلامت جسمی و روحی افراد خانواده را مورد بررسی قرار می‌دهد.

از مهمترین اهداف دین متعالی اسلام اصلاح ارزش‌های نادرست و تأیید ارزش‌های صحیح است و لو ریشه قدیمی داشته باشند و به‌عنوان یک سنت مرسوم شده باشند؛ ارتباط خویشاوندی در آداب و رسوم بسیاری از اقوام از گذشته تاکنون یکی از اصول ارتباطات بشری بوده است. دین اسلام، نه تنها ارتباط خویشاوندی را تأیید می‌کند، بلکه بر آن تأکید کرده و آثار مخرب مختلفی را نسبت به کسانی که این واجب الهی را ترک می‌کنند، بیان می‌دارد. خداوند در آیه ۹۰ سوره مبارکه نحل می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَى وَ يَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكرِ وَالْبَغْى يعِظُكمْ لَعَلَّكمْ تَذَكرُونَ» خداوند در این آیه صله رحم را در کنار رعایت عدالت و احسان قرا مورد تاکید قرار می‌دهد که نشان‌دهنده‌ی جایگاه و اهمیت صله ارحام و رسیدگی به ذی‌القربی است. ترتیب آورده شدن این مسائل نیز در این آیه قابل توجه است؛ خداوند انسان‌ها را ابتدا به عدالت و بعد از آن به احسان و ایتای ذی‌القربی امر می‌کند. از این آیه مرزهای صله رحم مشخص می‌گردد و این نکته هم استنباط می‌گردد که احسان و رسیدگی به ذی‌القربی در کنار عدالت، از موکدات قرآن است؛ لذا اگر حکم به تقابل احسان و عدالت در برخورد با بستگان باشد، عدالت تقدم دارد.

پیشینه اهمیت موضوع و جایگاه صله رحم در قرآن و عواقب ترک آن علاوه بر کتاب مقدس قرآن کریم در تمام متون روایی اسلامی اعم شیعه و سنی که داری بالاترین اعتبارند و از روایی بالاتری برخوردارند، آمده است که این متون عبارتند از: اصول کافی الکافی (اصول، فروع، روضه) نوشته کلینی محمد بن یعقوب، متوفای ۳۲۸ ق، من لا یحضره الفقیه، نوشته مرحوم محمد بن بابویه، معروف به شیخ صدوق (۳۸۱–۳۰۶ ق.)، تهذیب الاحکام و کتاب الاستبصار، نوشته محمد بن حسن طوسی، معروف به شیخ طوسی (۴۶۰–۳۸۵ ق.) و همچنین صحاح ا جمله صحیح بخاری یا (الجامع الصحیح) از ابو عبد الله محمد بن اسمعیل بخاری، متوفی ۲۵۶ ق و صحیح مسلم از ابو الحسین مسلم بن حجاج قشیری نیشابوری، متوفی ۲۶۱ ق و سنن ابن ماجه از محمد بن یزید بن ماجه قزوینی، متوفی ۲۷۳ ق و سنن ابی داود از سلیمان بن اشعث بن اسحق سجستانی، متوفی ۲۷۵ ق و جامع ترمذی یا (سنن ترمذی) از ابو عیسی محمد بن عیسی بن سوره سلمی متوفی ۲۷۹ ق و سنن نسائی (مسمی به مجتبی) از ابو عبد الرحمن احمد بن شعیب، متوفی ۳۰۳ ق می‌باشد. دیگر محققان مسلمان عصر جدید هم به اثرات صله رحم بر سلامت جسمی و روانی بر اساس اسلوب روایی و تحلیلی پرداخته‌اند که به خاطر فراوانی و متواتر بودن تحقیقات از آوردن آن خوداری می‌شود.

مخرج مشترک محتوی همه تحقیقات در گذشته بیانگر این موضوع هست که صله رحم و روابط خویشاوندی و داشتن ارتباطات انسانی در سلامت افراد و جامعه تأثیر به‌سزایی دارد. وقتی صله رحم در جامعه‌ای تضعیف شود به تبع آن احساس همبستگی افراد کمتر می‌شود، حمایت‌های اجتماعی کم‌رنگ‌تر و سرمایه اجتماعی افراد به شدت کاهش پیدا می‌کند؛ زیرا منبع اصلی سرمایه اجتماعی افراد و حمایت اجتماعی آنان، خویشاوندان و اعضای خانواده هستند. ایجاد حمایت

[Downloaded from iahj.ir on 2026-09-07]

اجتماعی و احساس ارزشمندی منجر به سلامتی افراد و ایفای وظایف متقابل آنها در قبال جامعه خواهد شد. این پژوهش توسعه‌ای می‌باشد که ضمن بررسی صله رحم و فواید آن براساس دیدگاه روایی و تحلیلی به مهترین راهکارهای ترویج فریضه صله رحم اشاره خواهد کرد.

مواد و روش‌ها

روش انجام این پژوهش توصیفی- تحلیلی است و گردآوری داده‌ها جهت دستیابی به اهداف پژوهش، از قرآن کریم و متون روایی معتبر مرتبط با موضوع، با استفاده از فرم‌های فیش‌برداری از منابع گردآوری و با شیوه کیفی تحلیل شده است.

یافته‌ها

صله رحم «صله» مصدر فعل وصل از ریشه «وصل» است که در مقابل فصل قرار می‌گیرد و به معنی اتصال و پیوستگی است (۱). در مورد رحم به محل استقرار و رشد جنین «رحم» گفته می‌شود. جمع رحم «ارحام» است و به خویشان به اعتبار انتساب به یک رحم، ارحام می‌گویند (۲).

همچنین مراد از رحم یعنی نسبت شناخته شده بین آن دو وجود داشته باشد. هر چند نسبت دوری با هم داشته باشند. ارحام همه‌ی اقاربی را گویند که از ناحیه پدر و مادر و بالاتر از آن‌ها، اجداد و جدات و نیز پائین‌تر از ایشان اوالد و نوه‌ها به فرد منتسب باشند. همه‌ی کسانی که در این سلسله به نوعی به فرد انتساب یافته‌اند، اعم از اینکه جزء محارم باب نکاح باشند یا نه، وارث باشند یا نه، دور باشند یا نه، از ارحام محسوب می‌گردند (۳).

در تعریفی دیگر رحم در اصل به معنای محل نشو و نمای جنین در شکم مادران می‌باشد، همان عضو داخلی که خدای عزّ و جلّ در باطن زنان قرار داده تا نطفه در آن تربیت شده و فرزندی تمام عیار گردد، این معنای اصلی کلمه رحم است. ولی بعدها به عنوان استعاره و به علاقه ظرف و مظروف، در معنای قرابت و خویشاوندی استعمال شد؛ چون خویشاوندان همه در این‌که از یک رحم خارج شده‌اند، مشترکند. پس کلمه «رحم» به معنای نزدیک و ارحام به معنای نزدیکان انسان است (۴). قطع رحم در مقابل صله رحم بوده و عبارت است از «قطع ارتباط با خویشان هرچند به چندین واسطه به فرد منسوب باشند» (۵).

برخی از نام‌ها و صفات خداوند مانند رحمان و رحیم از نظر واژگانی و معنایی با «رَحِم»، هم‌ریشه‌اند. در یک حدیث قدسی آمده است: «من خدای رحمان هستم؛ رَحِم را خلق کردم و نام آن را از نام خود گرفتم؛ پس هر کس صله رحم کند او را به رحمت خویش متصل سازم و هر کس قطع رحم کند، او را از رحمت خویش دور نمایم» (۶).

در تعریفی دیگر به هر کاری که موجب پیوند خویشاوندان گردد، صله رحم می‌گویند. مانند سلام کردن و یا جرعه‌ای آب به خویشاوندان باشد (۷).

گرچه ارحام به معنای خویشاوندان سببی است ولی در مواردی علاوه بر توصیه به اقوام و نزدیکان به ارتباط با پیشوایان دین سفارش شده است (۸). البته بر اساس آموزه‌های قرآنی و اسلامی، همه مومنان به یک معنا فرزندان پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) هستند و این پیوند خویشی قوی‌تر از هرگونه نسبت و قرابت نسبی و سببی دیگر است. پیامبر در حدیثی فرموده است: «من و علی (ع) پدران این امتیم» (۹). حضرت علی (ع) در حکمت ۹۶ نهج‌البلاغه بیان می‌کنند: «دوست و خویشاوند محمد کسی است که خدا را فرمانبردار است هر چند نسبش به ایشان نرسد و دشمن محمد کسی است که خدا را نافرمان باشد هر چند خویشاوند نزدیک آن حضرت باشد» (۸).

ازاین‌رو صله رحم با پیامبر و اهل بیت پیامبر بهترین پیوند خویشاوندی است که باید به هر شکل آن را حفظ کرد و انسان هرچه بیشتر باید به لحاظ عاطفی به آنها نزدیک گردد. لذا براساس روایات خویشاوند پیامبر صرفا کسی نیست که نسبش به ایشان برسد، بلکه هر کس از امت که پیامبر و اهل بیت آن را دوست داشته باشد خویشاوند آنها محسوب می‌گردد.

بنابراین صله ارحام به معنای «ارتباط با خویشاوندان» اعم از سببی و نسبی و همچنین پیوند و ارتباط عاطفی با اهل بیت پیامبر است. در این پژوهش صله رحم عبارت از نیکی کردن به خویشاوندان و همدردی و کمک به آنان با جان و مال و هر کمکی که در توان انسان باشد و قطع رحم به آن اموری گفته می‌شود که مخالف این رویه باشد. لذا با توجه به تعاریف مفهومی و روشن شدن معانی و شمول صله رحم جهت بررسی موضوع، در ذیل نقش صله رحم در سلامت جسمی و روانی خانواده دسته‌بندی و مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۱- پیشینه جایگاه صله رحم در ادیان الهی

میل به محبت دیدن و محبت‌ورزی از تمایلات فطری انسان است که در هر دوره‌ای از زندگی، تحول و رشد به آن نیازمند است و باید از بدو تولد تا آخرین زمان وداع با این دنیا، متناسب با دوره‌ی رشد خویش، همواره این نیاز عالی و اساسی تأمین شود (۱۰). در این راستا مقوله صله رحم از مهمترین منبع محبت و

[Downloaded from iahj.ir on 2026-09-07]

محبت‌ورزی از ابتدای زندگی اجتماعی تاکنون بوده است. کتب آسمانی ادیان مسیحیت و یهودیت که منبع و ریشه وحیانی دارد همچون قرآن به‌عنوان یک اصل دینی و شرعی این موضوع را مورد بحث قرار داده است. چنانچه قرآن کریم به این مطلب اشاره نموده است: «و به یاد آورید زمانی را که از بنی اسرائیل پیمان گرفتیم که جز خداوند را پرستش نکنید و به پدر و مادر و نزدیکان و یتیمان و بینوایان نیکی کنید و به مردم نیک بگوئید، نماز را بر پا دارید و زکات بدهید. پس جزء عده‌ای کمی بقیه روگردان شدند» (۱۱). براساس این آیه خداوند متعال از قوم یهود و بنی‌اسرائیل در مسئله صله‌رحم و نیکی با پدر و مادر پیمان گرفته ولی آنان پیمان‌شکنی نموده و عده‌ای کمی از آنان بر طبق این پیمان عمل کردند.

در دین حضرت مسیح (ع) هم قطعاً این مسئله مورد توجه بوده، همچنان چه در قرآن کریم از زبان حضرت عیسی (ع) نقل می‌کنند: «خداوند مرا نیکوکار و قدردان و خیرخواه نسبت به مادرم قرار داده است» (۱۲). فضیلت مهمی را که خود حضرت مسیح (علیه‌السلام) به آن موظف بوده قطعاً به امتش هم این فضیلت را سفارش نموده است و آنان را به‌سوی نیکی به پدر و مادر دعوت نموده است.

درآیین یهود در سفر خروج تورات در ضمن ده فرمان یکی از فرمان‌ها مربوط به صله‌رحم با پدر و مادر می‌باشد و می‌گوید: «پدر و مادر خود را احترام نما تا روزهای تو در زمینی که یهوه خدایت به تو می‌بخشد، دراز شود» (۱۳).

مسیحیت نیز همه احکام کتاب تورات عهد عتیق را بجز تعطیلی روز شنبه را قبول دارند، احترام به والدین را لازم دانسته و آن را از احکام شرعی خود می‌داند؛ زیرا حضرت عیسی (ع) خود را تکمیل‌کننده آیین یهود می‌دانست. بنابراین در ادیان گذشته به‌ویژه ادیان ابراهیمی مانند یهودیت و مسیحیت نیز به مسئله صله‌رحم توجه شده است. بدین جهت توسعه و تعمیق روابط فامیلی و ارتباط صمیمانه خویشاوندان مسئله‌ای بسیار با اهمیت در همه ادیان الهی می‌باشد.

در فرهنگ الهی دین مقدس زرتشت، ایام نوروز به‌عنوان سنت ایرانیان برای انجام صله رحم آوردهای متعددی دارد که یکی از مهم‌ترین آنها، افزایش ارتباطات اجتماعی و تزریق نشاط و شادی به زندگی مردم جامعه است. بنابراین ضروری است براساس دیدگاه شریعت و اصل فطرت و دیدگاهای عقلی انسان با اطرافیان خود نه تنها برای برطرف شدن احتیاجات، بلکه برای محبت کردن و عشق ورزیدن و توجه به نیازهای آن‌ها نیز تعامل داشته باشد تا از خودبینی و بی‌توجهی به احساسات و مسائل دیگران که از مشکلات روانی به شمار می‌آیند، به دور بماند و از آثار مطلوب این‌گونه تعاملات نیز برخوردار گردد. به‌نظر می‌رسد به لحاظ کاربردی اولویت‌های ارتباطات اجتماعی براساس آموزه‌های ادیان الهی به ترتیب با چهار گروه اصلی خویشاوندان، همسایگان، دوستان و سایر مردم است. در فضای کنونی حاکم بر جوامع که فردگرایی حاکم بر جوامع صنعتی انسان‌ها را به سمت تنهایی و انزوا سوق می‌دهد، برقراری روابط صمیمانه و ایفای صله رحم یکی از مؤلفه‌های اصلی سلامت روان و مورد تاکید همه ادیان الهی و مکاتب علمی به شمار می‌رود؛ و به‌عنوان راهی مؤثر برای دستیابی و ارتقای سلامت روانی معرفی می‌گردد.

۲- جایگاه صله رحم در آیات و روایات اسلامی

خانواده یک نظام اجتماعی و طبیعی است که ویژگی‌های خاص خود را دارد. این نظام اجتماعی مجموعه‌ای از قواعد و اصول را ابداع و برای اعضای خود نقش‌های متنوعی تعیین می‌کند. صورت‌های پیچیده‌ای از پیام‌رسانی‌های آشکار و نهان را به‌وجود می‌آورد، و روش‌های مذاکره و مسئله‌گشایی مفصلی را در اختیار دارد که به آن اجازه می‌دهد تا تکالیف مختلفی نسبت به همدیگر با موفقیت به انجام برساند (۱۴). این کوچکترین هسته اجتماعی در ارتباط شبکه‌ای می‌تواند به مهمترین اهداف خود که تربیت انسان صالح می‌باشد، نایل گردد.

در آیات و روایات اسلامی به مسئله پیوندهای خویشاوندی و استحکام روابط خانوادگی توجه ویژه‌ای شده است و صله رحم و رسیدگی به بستگان را به عنوان یک ارزش الهی واجب کرده است تا آنجایی که خدای متعال آن را در ردیف پرستش خویش قرار داده است. خداوند در قرآن کریم می‌فرمایند: «وَ اعبُدوا اللهَ وَ لاتُشرکُوا بِهِ شَیْئاً وَ بالوالِدینِ احساناً و بِذِی القُربی» (۱۵) خدا را بپرستید و هیچ چیز را شریک او قرار ندهید و به پدر و مادر و خویشان نیکی کنید. در جای دیگر می‌فرماید: «و اتّقوا اللهَ الّذی تَسائَلونَ بِهِ و الاَرحامَ انّ اللهَ کانَ عَلیکُمْ رَقیباً » (۱۶) «بترسید از آن خدایی که به نام او از یکدیگر درخواست می‌کنید؛ و درباره ارحام کوتاهی نکنید، همانا خداوند مراقب شماست. در روایات معصومین نیز به این امر تاکید زیادی شده است. رسول گرامی اسلام می‌فرماید: «به آنان که حاضرند و آنان که غایب‌اند و آنان که از صُلب‌های مردان و رحم‌های زنان تا روز قیامت به دنیا می‌آیند سفارش می‌کنم که صله رحم نمایند، گرچه مستلزم پیمودن یک سال راه باشد، زیرا صله رحم از (مسائل مهم) دین است» (۱۷).

امیرمؤمنان حضرت علی نیز به فرزندش چنین سفارش می‌کند: «اَکرم عَشیرتَکَ، فَاِنّهم جَناحُکَ الّذی بِهِ تَطیرُ، وَ اَصلُکَ الّذی اِلیهِ تَصیرُ، وَ یَدُکَ الّتی بِها تَصولُ» (۲). خویشانت را گرامی بدار، زیرا آنان بال و پر تو هستند که با آنان پرواز می‌کنی و اصل و ریشه تو می‌باشند که به ایشان باز می‌گردی و دست یاور تو هستند که با آنها به دشمن حمله می‌کنی و پیروز می‌شوی (۱۸).

براین اساس در آیهٔ ۳۶ از سورهٔ نساء، پس از شرک نورزیدن به خداوند دو امر دیگر مورد نظر قرار گرفته شده که یکی احسان به پدر و مادر است، و دیگری اقوام و خویشاوندان مورد توجه قرار گرفته‌اند. این دو اصل از مدارک مهم قرآنی در تأکید بر صلهٔ رحم است. بنابراین، در قرآن کریم پس از اعتقاد به وحدانیت

[Downloaded from iahj.ir on 2026-09-07]

خداوند و تاکید بر تقوا، بر نقش صله رحم تأکید شده است. تأکید قرآن به‌عنوان وظیفهٔ اصلی فرد حاکی از آن است که باید صله رحم درست انجام شود و باید در صله رحم، خداوند را ناظر و مراقب اعمال خود تلقی کنیم. نکته‌ای که از این آیات می‌توان به آن پی برد آن است که ریشه تمام اختلافات و قطع رحم‌ها در غفلت از خداوند و بی‌توجهی به حقی است کـه برای ارحام نسبی، سببی و دینی وجود دارد؛ تا وقتی که در یک ارتباط، هر دو طرف خداوند را در نظر داشته باشند و به او تمسک جویند، هیچگاه به قطع رحم نمی‌انجامد.

بی‌توجهی به ارحام در منطق قرآن آنقدر مورد نکوهش است که خداوند متعال در آیاتی چند به‌طور صریح و آشکار از کسانی که به این واجب دینی بی‌توجهی می‌نمایند، به شدت نکوهش می‌نماید و ایشان را از ترک صله رحم باز می‌دارد: «وَ اتَّقُوا اللَّهَ الَّذی تَسائَلُونَ بِهِ وَ الْأَرْحامَ إِنَّ اللَّهَ کانَ عَلَیْکُمْ رَقیباً؛ (۱۶) و از خدایی که به نام او از یکدیگر درخواست می‌کنید و از بریدن با خویشاوندان پروا داشته باشید، که خداوند بر شما نگاهبان است».

اسلام قطع رحم را حرام و شدید نهی کرده و آن را از گناهان کبیره شمرده است و آن را در ردیف شرک به خدا و مورد لعنت و نفرین خدا می‌داند. خداوند درقرآن قطع‌کننده رحم را لعن نموده و تهدید کرده که چشم و گوش او را از درک حقایق ناتوان می‌سازد. قطع رحم در سه جای قرآن مورد لعنت واقع شده است:

۱- در سوره بقره آیه ۲۷ می‌فرماید: «آنهائی که عهد الهی را پس از بستن پیمان می‌شکنند و می‌برند آن چیزی را که خداوند امر به پیوستن (قطع رحم می‌کنند) و در روی زمین فساد می‌کنند، ایشان زیانکارانند».

۲- در سوره رعد آیه ۲۵ می‌فرماید: «آنان که پیمان خدای را پس از محکم شدن می‌شکنند و می‌برند و آنچه را که خدا به پیوند آن امر فرموده و در زمین فساد می‌کنند برایشان لعنت و محرومیت از رحمت خدا است و برای ایشان جایگاه بدی است. یعنی جایشان در دوزخ است».

۳- در سوره محمد (ص) آیات ۲۲ و ۲۳ می‌فرماید:

«هَلْ عَسَیتُمْ إِن تَوَلَّیتُمْ أَن تُفْسِدُوا فِی الْأَرْضِ وَ تُقَطِّعُوا أَرْحَامَکمْ*أُولَـئِک الَّذِینَ لَعَنَهُمُ اللَّـهُ فَأَصَمَّهُمْ وَ أَعْمَی أَبْصَارَهُمْ»

«پس ای منافقان آیا امید بستید که چون از خدا برگشتید یا سرپرست مردم شدید در روی زمین فساد کنید و خویشاوندی‌های خود را از هم بگسلید؟ اینان همان کسانند که خدا آنان را لعنت نموده و گوش دل ایشان را ناشنوا و چشم‌هایشان را نابینا کرده است».

در مذمت و نکوهش قطع ارتباط با خویشاوند و شومی آن همین بس که در روایتی از امام باقر (علیه‌السلام) نقل شده است که فرمودند: «مبادا با کسی که قاطع رحم است رفاقت کنی، زیرا من او را در سه موضع از قرآن خدای عز و جل یافتم که به او لعن شده است (۱۹).

امام صادق (ع) می‌فرمایند: «همانا صله رحم و نیکی کردن، حساب را آسان ساخته و انسان را از گناه نگاه می‌دارد، پس صله رحم کرده و به برادرانتان نیکی کنید، اگرچه به سلامی نیکو و جواب سلامی نیکو باشد (۱۹).

بنابراین قطع رحم و ترک رسیدگی به خویشان و بستگان در اسلام سخت مورد نکوهش قرارگرفته است. مردی خدمت رسول خدا (ص) آمد و عرض کرد: یا رسول‌الله! من خویشاوندانی دارم که من با آنان پیوند می‌کنم و رابطه دارم، اما آنان آزارم می‌دهند. تصمیم گرفته‌ام آنان را ترک کنم. حضرت رسول فرمود: «آن‌گاه، خدا هم تو را ترک می‌کند!...» گفت: پس چه کنم؟ رسول خدا فرمود: «به کسی که محرومت کرده، عطا کن، با کسی که از تو بریده، رابطه برقرار ساز، کسی که بر تو ستم کرده، از او درگذر. هرگاه چنین کردی، خداوند پشتیبان تو خواهد بود (۲۰).

از مهمترین موارد صله رحم احسان به پدر و مادر است. یکی از بارزترین مصادیق احسان و نیکی به والدین، فروتنی و تواضع در برابر والدین باید به گونه‌ای باشد که آنها این فروتنی و خضوع را در فرزند به روشنی ببینند: «وَٱخفِض لَهُمَا جَنَاحَ ٱلذُّلِّ مِنَ ٱلرَّحمَةِ وَقُل رَّبِّ ٱرحَمهُمَا کَمَا رَبَّیَانِی صَغِیرا» (۲۱). خضوع در برابر والدین چنان ارزش و اهمیت دارد که خداوند در قرآن کریم سوره اسراء، با تعبیر زیبایی آن را بیان می‌کند: «خفض جناح » بال تواضع و تکریم را با کمال مهربانی نزدشان بگستران (۲۲). لذا توجه کنند که فرزند باید در برابر والدین با فروتنی برخورد کند، جلوتر از آنان راه نرود، پیش از آنان ننشیند، به آنان تکیه ندهد، به آنان نگاه خیره و تند نکند، به هیچ وجه با والدین خود قهر نکند، کاری نکند موجب نفرین و اهانت دیگران به پدر و مادر خود شود.

از مهم‌ترین مصادیق صله رحم ارتباط با پیامبر و اهل بیت هستند زیرا براساس آموزه‌های قرآنی و اسلامی، همه مومنان به یک معنا فرزندان پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) هستند و این پیوند خویشی قوی‌تر از هرگونه نسبت و قرابت نسبی و سببی دیگر است. پیامبر در حدیثی فرموده است: «من و علی (ع) پدران این امتیم» (۹).

از مهم‌ترین روش‌های صله رحم با اهل بیت (ع) فرستادن صلوات به ایشان است (۲۳). بر همین اساس زیارت قبور ایشان و تکریم و ابراز مودت، محبت و اطاعت از آنان به عنوان اولیای الهی، واجب است. «قُل لَّا أَسْأَلُکُمْ عَلَیهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِی الْقُرْبَی» (۲۴). در این آیه پیامبر به امت خود اعم از شیعه و سنی توصیه می‌کند: «که در ازای رسالت پاداشی از شما نمی‌خواهم، مگر دوستی درباره خویشاوندان». تمام مفسران شیعه و اکثریت مفسران اهل تسنن «القربی» شان این آیه را به خویشان پیامبر تفسیر کرده و این آیه را از فضائل اهل بیت (علیهم‌السّلام) آن حضرت به شمار آورده‌اند. که براساس آیات و روایات به‌صورت ویژه امام علی (ع) و امامان معصوم از نسل حضرت فاطمه زهرا (ع) دختر پیامبر و به‌صورت عام نوادگان یا سادات متدینی است که بر سیره پیامبر و اهل بیت می‌باشد که

[Downloaded from iahj.ir on 2026-09-07]

خمس اموال بر مومنین با حکم وجوب برای آنها لحاظ شده است و به لحاظ عاطفی و مالی باید با آنها قرابت و صله رحم برقرار کرد. همان‌طور که خویشاوندان سببی و نسبی در اموال فرد ذیحق می‌باشند و قرابت دارند آنها هم نسبت به مومنین شانی همپایه آنها دارند. فایده این مودت به خود مؤمنان عاید می‌شود؛ زیرا این مودت زمینه‌ساز هدایت آنان و مصون ماندن آنان از هر نوع ضلالت است. چرا که این مزد رسالتی است که سود و بهره آن به امت مومن می‌رسد. بنابراین، نخستین تکلیفی که بر مومنان است زیارت قبر پیامبر و اهل بیت پیامبر است و اگر دسترسی به قبور ایشان نیست با صلوات و عرض سلام از راه دور می‌توان این زیارت و صله رحم را انجام داد و از شرور قطع صله رحم در امان ماند. البته زیارت امامزادگان و قبور آنان به قصد زیارت اهل بیت می‌تواند گوشه‌ای از این حکم الهی را بر آورده سازد. لذا پیش از زیارت و دید و بازدید از خویشان نسبی و سببی بهتر است که حکم الهی را انجام داده و به زیارت اهل بیت و منسوبان آنان از سادات متدین و اهل تقوا رفت.

بنابراین آیات و روایات اسلامی بیانگر اهمیت و جایگاه صله رحم در دین مبین اسلام می‌باشند. لذا بر اساس استنباط از سیره بزرگان و پیشوایان اسلام صله رحم باید به صورت ارتباط‌ها و رفتارهای متناسب با و یژگی‌های روانی، عاطفی و اخلاقی مطلوب و با کیفیتی ویژه انجام شود تا بهبود روابط فردی، اجتماعی، معنوی و سلامت روانی را در پی داشته باشد. صله رحم با سلام و ارتباط کلامی در جهت آگاهی از احوال یکدیگر آغاز می‌شود. حسن خلق، خوش برخوردی، لبخند، برخورد نرم و متواضعانه، ارتباط کلامی مطلوب با محتوای خوب، اعلام محبت و حمایت و پرهیز از درشتی، تکبر و بی‌اعتنایی، ازجمله رفتارهای مطلوب در صلهٔ رحم است. رویهم‌رفته آیات و روایات اسلامی بر انجام صله رحم تاکید و آثار مثبتی در حیات دنیوی و اخروی برای این امر ذکر شده و قطع‌کننده رحم مورد لعن و نفرین پروردگار واقع شده است.

۳- نقش و فایده صله رحم برای سلامت فردی و اجتماعی افراد خانواده

الف: ایجاد امنیت

یکی از موضوعات بهداشت روانی که بعد از نیازهای فیزیولوژیکی در بین روان‌شناسان مطرح می‌باشد، «احساس ایمنی» است. آبراهام مزلو از اولین کسانی بود که در این زمینه نظریاتی را مطرح کرد، وی چهارده ویژگی برای کسانی که احساس ناایمنی می‌کنند برشمرد که تعدادی از آن‌ها عبارتند از:

۱- احساس طرد شدن: یعنی احساس این که مورد عشق و علاقه دیگران نیست و دیگران با او برخورد سرد و بدون محبت دارند و نیز این احساس که مورد تنفر و خصومت دیگران واقع شده است.

۲- احساس تنهایی

۳- احساس این که دائما در معرض خطر قرار دارند.

آبراهام مزلو معتقد است ویژگی‌های سه‌گانه فوق، نشانه اولیه احساس ناایمنی هستند که به‌عنوان علت محسوب می‌شوند؛ زیرا بقیه ویژگی‌ها ثانویه هستند و در واقع معلول این سه عامل می‌باشند (۲۵).

بنابراین از مهم‌ترین آثار صله رحم عبارت است از این که صله رحم می‌تواند احساس تنهایی را از فرد زایل نماید. فرد با تماس مداوم با خویشاوندان احساس می‌کند مورد عشق و علاقه دیگران بوده و از روی محبت و عطوفت با وی رفتار می‌شود. اطمینان پیدا می‌کند که مورد تنفر و خصومت دیگران نیست. از طرفی چون هم دیگران به دیدن او می‌آیند و هم او به دیدن دیگران می‌رود در کاهش احساس تنهایی نیز مؤثر است. لذا اگر چنین روابط گرم و صمیمی بین خانواده‌ها و فامیل‌ها وجود داشته باشد، افراد هنگام بروز مشکلات و ناملایمات اطمینان پیدا می‌کنند که از پشتوانه خانواده و خویشاوندان برخوردارند و می‌توانند در مقابل مشکلات و حوادث ناگهانی مقاومت کنند.

فردی که این اطمینان و آرامش را در مجموعه خانواده از گذشته و از دوران کودکی تجربه کرده است، هیچ‌گاه احساس نمی‌کند که در هنگام خطر تنها گذاشته می‌شود؛ زیرا همیشه در گذشته مشاهده کرده که وقتی حادثه‌ای برای خود یا هر یک از نزدیکان او پیش آمده است، همه خانواده و فامیل ابراز همدردی کرده و به کمک آن‌ها آمده‌اند. بنابراین می‌توان ادعا کرد که از آثار مهم معاشرت‌های خانوادگی و ارتباط‌های فامیلی، کاهش احساس ناایمنی یا به عبارت دیگر ارضای یکی از مهم‌ترین نیازهای عاطفی یعنی احساس ایمنی است.

ب: احساس کرامت و عزت نفس

عزت نفس و احساس ارزشمندی یکی دیگر از نیازهای روانی هر انسانی است. در واقع همه نیازمند آن هستند که خود را ارزشمند و دارای شان و منزلت اجتماعی بیابند. اما این که احساس مزبور چگونه تحقق پیدا می‌کند، باید گفت این نیاز صرفا در تعاملات اجتماعی و ارتباط گرم و صمیمی با دیگران ارضا می‌شود. وقتی این نیاز انسان تامین شد، از اعتماد به نفس بالایی برخوردار می‌شود و می‌تواند از توانایی‌ها و قابلیت‌هایی که در خودش می‌بیند نهایت استفاده را ببرد. ولی اگر به این نیاز روانی خللی وارد شود، انسان احساس حقارت، ضعف و نومیدی یا بالعکس احساس خودبزرگ‌بینی می‌کند و هر دو قطب چنین احساسی در واقع دور شدن از واقعیت «خود» است.

[Downloaded from iahj.ir on 2026-09-07]

پ: افزایش حمایت اجتماعی

مورد دیگر اینکه برقراری صله رحم موجب می‌شود تا افراد خود را در شبکه وسیعی از حمایت اجتماعی ببینند و عواطف خود را نسبت به هم اظهار کنند؛ علت اینکه اسلام نسبت به نگه‌داری و حفظ پیوند خویشاوندی این همه پافشاری کرده، این است که همیشه برای اصلاح، تقویت، پیشرفت، تکامل و عظمت بخشیدن به یک اجتماع بزرگ، چه از نظر اقتصادی یا نظامی، و چه از نظر جنبه‌های معنوی و اخلاقی باید از کوچکترین واحد اجتماعی یعنی خانواده شروع کرد؛ با پیشرفت و تقویت روابط خانوادگی، جامعه خود به خود اصلاح می‌شود. در فضای کنونی حاکم بر جوامع که انسان‌ها را به سمت تنهایی و انزوا سوق می‌دهد، برقراری روابط صمیمانه یکی از مؤلفه‌های اصلی سلامت روان به شمار می‌رود.

ت: افزایش اعتماد به نفس

همچنین مورد دیگر با ایجاد محبت میان خویشاوندان، دست‌یابی به آرامش و کاهش اضطراب از طریق حضور در جمع، کسب هویت اجتماعی و فرصت ابراز خود به‌ویژه در دوران جوانی و نوجوانی، به‌طور گسترده‌ای در تأمین امنیت روانی و سلامتی روحی مؤثر است.

ث: بالا رفتن امید و اعتماد به نفس

اظهار محبت مسلمانان به یکدیگر و گردهمایی و اتحاد صفوف از یک سو، موجب رشد عاطفه نوع دوستی در نفس و ترغیب انسان‌ها به ایثار و رعایت منافع مردم و به‌طور کلی، جامعه می‌شود و از سوی دیگر، موجبات تضعیف حالت‌های انفعالی نفرت و کینه‌توزی و انگیزه‌های ظلم و تجاوز و حب ذات و خودخواهی را فراهم می‌آورد؛ علت اصلی برخی از آسیب‌های روانی، سوءظن و بدگمانی، حسد و کینه‌توزی و یأس و ناامیدی‌ها است و همه این علل با برقراری روابط متقابل و محبت‌آمیز از بین رفته و روح و جان آدمی از ملال و اندوه و آسیب روانی نجات می‌یابد.

ج: تقویت مهارت‌های ارتباطی

یکی از بهترین و مؤثرترین راه‌های اجتماعی شدن و تقویت مهارت‌های ارتباطی، ایجاد روابط عاطفی و صمیمی با خویشاوندان است؛ از آنجایی که ارتباط با پدر و مادر، خواهر، برادر، عمو، دایی و سایر خویشاوندان نوعی بار عاطفی در بردارد، بهتر می‌توان کودک را با محیط بیرون از خانواده آشنا کرد. وقتی کودک در چنین موقعیت‌های نیمه آشنا و آشنا، نحوه روابط والدین با دیگران و خویشاوندان را مشاهده می‌کند، هم روند اجتماعی شدن فرد شکل می‌گردد و هم مهارت‌های ارتباطی را فرا می‌گیرد و هم این آمادگی را پیدا می‌کند تا با افراد غریبه در مکان‌های ناآشنا نیز ارتباط برقرار کرده و کمتر دچار اضطراب و ترس شود. بنابراین صله رحم و معاشرت با اقوام هم در تامین نیاز ایمنی و هم تامین نیاز احساس به ارزشمندی و هم در کاهش اضطراب اجتماعی و جلوگیری از کم‌رویی نقش به‌سزایی دارد.

چ: کنترل جرایم اجتماعی

با توجه به اینکه گناه و عصیان خانواده باعث اختلال در سلامت روان می‌گردد صله رحم می‌تواند نقش اساسی در پیشگیری و بازداری از گناه ایفا نماید. لذا پیوند صمیمانه و از سر صدق و صفا با اقوام و خویشاوندان می‌تواند نقش سازنده‌ای در پیشگیری از گناه و به‌صورت کلی کارهای خلاف شرع، عقل و عرف ایفا کند؛ چون با توسعه صله رحم نظارت اجتماعی افراد خانواده افزون می‌گردد. نظارت دیگران بر عملکرد انسان و اهمیت قضاوت آنان درباره نحوه رفتار آدمی همواره در جهت‌گیری فعالیت‌های آدمی تأثیر داشته و او را از برخی کارها که انجام آن‌ها از نظر دیگران ناپسند است، باز می‌دارد.

در فرهنگ‌ها و ملیت‌های مختلف برای جلوگیری از جرایم در جامعه هزینه‌های زیادی خرج می‌کنند و حکمت جعل بسیاری از نهادهای اجتماعی ممانعت و پیشگیری از جرم است. این عملکردی عقلایی است که قبل از وقوع جرم و تحمل خسارات ناشی از آن به اسباب پیشگیری از آن، مثل تربیت در خانواده و مجهز کردن آموزش وپرورش، پرداخته می‌شود (۲۶).

روابط مستحکم میان خویشاوندان، شرایط این‌گونه نظارت و مراقبت را فراهم آورده و زمینه‌های لغزش و ارتکاب کارهای ناشایست را در افراد از بین می‌برد. این احساس بازدارنده که به دلیل نظارت نزدیکان است، در فرهنگ دینی با عنوان حیا از آن یاد می‌شود. حَیا به معنای خودداری نفس از زشتی‌ها و نیز ترک آن‌هاست (۲).

اگرچه نزدیک‌ترین ناظر بیرونی نسبت به انسان خداوند است و شایسته است که انسان از او حیا کند، اما انسان‌ها معمولاً از انسان‌های دیگر به‌ویژه از نزدیک‌ترین افراد نسبت به خود حالتی شرم‌گونه دارند و از ارتکاب بسیاری از اعمال به خاطر حیایی که در مقابل خویشاوندان خود دارند، باز می‌ایستند. گسترش و تحکیم پیوندهای خویشاوندی یا همان صله رحم که اسلام بسیار روی آن تأکید کرده و در کنار تقوا می‌تواند زمینه این نظارت جمعی را فراهم آورده و مانع ارتکاب بسیاری از لغزش‌ها و گناهان گردد.

مهم‌ترین جلوه‌های عنصر عملی و رفتاری صله رحم سلم (آشتی)، تعاون و همکاری می‌باشد که به زندگی مسالمت‌آمیز و بدون تنش کمک می‌کند. تجربه و تمرین مهربانی و صمیمیت در خانواده و خویشان که واحد تشکیل‌دهنده جامعه است به داشتن جامعه‌ای پر از مهربانی و صلح و صمیمیت کمک می‌کند (۲۷).

[Downloaded from iahj.ir on 2026-09-07]

خداوند متعال برای هر امتی، عمری مشخص قرار داده است: «وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ» (۲۸). البته آن را مشروط به عواملی ساخته است تا زیادت و نقصان پذیرد. به عبارت دیگر، بخشی از عمر آدمی، عمر حتمی و قطعی اوست که به آن اجل محتوم گویند و بخشی دیگر، عمر موهبتی الهی است که آن را در ازای عمل به قوانینی که خود مقرر داشته است، به بندگانش عطا می‌کند (۲۹).

ح: افزایش طول عمر

براساس تحلیل محتوا از آموزه‌های اسلام از آثار دنیوی صله رحم براساس اصول روایی دین مبین اسلام می‌توان به افزایش عمر، افزایش روزی و رفع فقر، تأمین سلامتی و سامان یافتن امور، در امان ماندن از گناه، پالایش روح، اخلاق و تقویت پایه‌های دین اشاره کرد.

بنابراین همان‌طور که یک سلسله عوامل مادی نظیر تغذیه صحیح، رعایت بهداشت، دوری از هیجان‌های مداوم... مایه افزایش عمر معرفی می‌شود و خداوند این خواص را در آنها قرار داده است، عواملی نیز وجود دارند که هرچند ارتباط ظاهری آن با طول عمر برای ما چندان روشن نیست، ولی در روایات روی آن تأکید شده است که صله رحم می‌تواند در این زمینه موثر باشد و سلامت جسمی و روحی افراد خانواده را تامین کند.

٤- راهکارهای ترویج صله رحم براساس سبک زندگی اسلامی

صله رحم در محیط خانواده می‌تواند شخصیتی متعادل برای فرد ایجاد کرد که تامین‌کننده نیازهای روحی و جسمی در فرد باشد. در همین راستا مهمترین مکانیزم‌های ترویج صله رحم به شرح زیر بیان می‌گردد.

- حمایت جانی

بزرگترین مرتبه صله رحم، رسیدگی جانی به خویشان است و آن در جایی است که جان یکی از بستگان انسان در خطر باشد که در این صورت وی باید تا پای جان بایستد و از خویشاوندان خود ـ در چارچوب اسلام و معیارهای مکتبی– دفاع کند، تا ضرر را از او دفع نماید.

رسول خدا (ص) فرمود:

(مَنْ مَشی اِلی ذی قَرابَةٍ بِنَفْسِهِ وَ مالِهِ لِیَصِلَ رَحِمَهُ اَعْطاهُ اللّهُ عَزَّوَجَلَّ اَجْرَ مِاءَةِ شَهیدٍ)

هر کس با جان و مالش، صله رحم کند، خدای متعال اجر صد شهید به او می‌دهد (۳۰).

بنابراین دفاع از جان و خون خویشان یک امر عرفی و سیره عقلایی در طول تاریخ بوده است. همین دفاع از جان خویشان بود که گاه دشمنان پیامبران را از تعرض به ایشان باز می‌داشت و اجازه نمی‌داد تا به قتل ایشان بپردازند، زیرا ترس از انتقام خویشان موجب می‌شد تا از قتل ایشان با همه انگیزه‌های قوی که داشتند خودداری کنند.

- حمایت مالی

از دیگر راهکارها ترویج فرهنگ صله رحم رسیدگی مالی به افراد نیازمند فامیل می‌باشد که از اهمیت فراوانی برخوردار است. کمک مالی به خویشاوندان ریشه در فطرت انسان دارد و اسلام نسبت به آن تأکید فراوانی دارد، تا آنجا که قرآن کمک به بستگان را جزءِ حقوق مالی محسوب می‌کند و آنجا که سخن از کمک اقوام به میان آمده، آن را به عنوان یک حق واجب ذکر کرده، می‌فرماید:

«وَ آتِ ذَاالْقُرْبی حَقَّهُ وَالْمِسْکینَ» (۳۱). حقوق خویشاوندان و مسکین را ادا کن.

امیرمؤمنان علی علیه السلام نیز می‌فرماید: «فَمَنْ اَتاهُ اللّهُ مالاً فَلْیَصِلْ بِهِ قَرابَتَهُ» (۳۲).

کسی که از سوی خدا ثروتی به دست آورد، باید بستگان خویش را به وسیله آن دستگیری کند.

شاید برخی تصور کنند که اصرار و تأکید اسلام درباره صله رحم برای افرادی است که تمکّن مالی دارند و اشخاصی که از نظر مالی در تنگنا هستند و توان رسیدگی به دیگران را ندارند، برایشان لازم نیست. این تصور نادرستی است، زیرا هدف از صله رحم برقرار کردن ارتباط و پیوند عاطفی با خویشاوندان است و این ارتباط از راه‌های گوناگونی امکان‌پذیر است. گاهی رفتن به منازل خویشان، سلام و احوالپرسی، تلفن زدن و نامه نوشتن، محبت ایجاد می‌کند. به فرموده امیر مؤمنان (علیه‌السلام): «صِلُوا اَرْحامَکُم وَ لَو بِالتّسلیمِ؛ با بستگان خود صله رحم کنید، گرچه با سلام کردن به آنان باشد» (۱۹).

لذا توجه به خویشاوندان و تلاش برای رفع نیازهای آنان و به‌طور کلی، گام نهادن در مسیر تحقق آرمان‌های مقبول همنوعان به‌ویژه خویشاوندان که در مراحل بالای صله ارحام تجلی می‌یابند، نوعی شکر الهی است.

- حمایت ارشادی با انجام فریضه امر به معروف و نهی از منکر

همچنین امر به معروف و نهی از منکر در جایی است که یکی از بستگان انسان برای هدایت شدن نیاز به راهنمایی دارد. به عنوان مثال یکی از اقوام انسان اهل نماز و روزه نیست، اگر نزد او رفتن و راهنمایی کردن، از فضیلت نماز و روزه سخن گفتن و ترساندن از پیامدهای ترک نماز و روزه در او مؤثر می‌شود، بر انسان لازم است که نزدش رفته و به او کمک فکری کند که امر به معروف و نهی از منکر است.

[Downloaded from iahj.ir on 2026-09-07]

- شرکت در مراسمات فامیل

گاهی نیز شرکت در غم و شادی خویشان از موارد صله رحم است؛ شرکت در مراسم تشییع جنازه و مجالس ترحیم و دلجویی از بازماندگان آنان، و نیز شرکت در مجالس جشن و سرور آنان، رسیدگی عاطفی به آنان بوده، در تقویت و تحکیم رابطه خویشاوندی نقش مؤثری دارد.

خویشاوندان ارتباط خونی با هم دارند و در واقع می‌توان گفت که شاخ و برگ‌های یک درخت هستند و هر درختی هم برای حفظ حیات خود به همکاری همه اجزا نیاز دارد، به همین خاطر بهتر است خویشاوندان و بستگان با همکاری و همیاری یکدیگر این رابطه خویشاوندی را حفظ کنند.

عدم آزار رساندن به فامیل مورد دیگر از بهترین روش‌های صله رحم با خویشاوندان، ترک اذیت و آزار آنان است. بدین معنا که پرهیز از غیبت، تهمت، زخم زبان و شماتت آنان، دخالت نکردن در زندگی آنها به عناوین مختلف، عیبجویی نکردن از آنان و ... از بهترین موارد صله رحم است. اگر کسی نمی‌تواند به بستگان خود کمک مالی کند، لااقل باید زمینه اذیّت و آزار آنان را فراهم نکند.

امام صادق علیه‌السلام در این باره فرمود: «اَفْضَلُ ما تُوصَلُ بِهِ الرَّحِمُ کَفُّ الْاَذی عَنْها» (۱۹). بهترین چیزی که به آن صله رحم می‌شود، خودداری کردن از اذیت و آزار آنان است.

علامه طباطبایی می‌فرماید: مراد از «تسائلون به و الارحام» یعنی از آن جایی که خداوند در پیش انسان‌ها عظیم و بزرگ است و محبوب آنهاست و لذا وقتی از همدیگر سوال می‌کنند طرف را به خداوند قسم می‌دهند. چون انسان وقتی می‌خواهد قسم بخورد به چیزی که در پیش او عظیم و بزرگ است و محبوب اوست قسم می‌خورد و ظاهر اینست که ارحام عطف است به کلمه اللّه آن وقت معنی این می‌شود انسان‌ها وقتی از طرف چیزی می‌خواهند طرف را به خداوند و به ارحام خویشاوند قسم می‌دهند (۴).

از امام صادق علیه‌السلام سوال کرد از قول خداوند که می‌فرماید: و اتقوا الذی تسائلون به و الارحام (۱۶) یعنی و بترسید از آن خدایی که به نام او از یکدیگر مسئلت و درخواست می‌کنید و درباره ارحام کوتاهی مکنید. امام صادق (علیه‌السلام) فرمود: "هِیَ أَرْحَامُ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ أَمَرَ بِصِلَتِهَا وَ عَظَّمَهَا أَ لَا تَرَى أَنَّهُ جَعَلَهَا مِنْهُ" مراد از آیه شریفه که در آن و الارحام ذکر شده است خویشاوندان مردم است به درستی که خداوند عزوجل امر کرده به پیوند خویشاوندان و بزرگ شمرده آنها را آیا نمی‌بینی اینکه خداوند قرار داده خویشاوندان را در کنار نام مبارک خودش (۱۹).

قطع کامل ارتباط با خویشاوند، یکی از آسیب‌های همیشگی صله رحم است. چه بسا خویشاوندانی که به سبب مسائل مختلفی مانند تقسیم ارث و دعواهای خانوادگی، حسادت وتنگ‌نظری یا انتظارات وتوقعات بجا ویا نداشتن سعه صدر، با هم قهر می‌کنند و حتی تحمل دیدن و شنیدن صدای همدیگر را هم ندارند.گاه کینه و کدورت‌ها را تا پایان در دلشان نگه می‌دارند و آنها را با خود به گور می‌برند (۳۳). بنابراین نباید به هر دلیلی اسباب زحمت روحی و جسمی برای خویشاوندان فراهم گردد که یک وقت احساس تنفر صورت گیرد.

- گذشت و مدارا

لذا گذشت و چشم‌پوشی از خطاها و لغزش‌های دیگران و مدارا کردن با آنها به ویژه خویشاوندان مورد تأکید روایات ائمه (ع) است. گاهی بخشش، اغماض از خطاها و رفق مدارا باعث محبوبیت و حل مشکل می‌شود؛ اما در کنار آن نیز حتماً باید علت کدورت‌ها ریشه‌یابی شود تا علت این نوع برخوردها یافت شود؛ گاهی رفتار غیرمنطقی و نادرست سبب ایجاد کینه‌ها و دشمنی‌هاست که باید علل و ریشه‌هایش خشکانده شود.

مورد دیگر اینکه گاهی در بین خویشاوندان کدورت جزئی پیش می‌آید، طبیعی است کینه و کدورت هر چه بماند و زمان از آن بگذرد عمیق‌تر و سبب سوء تفاهم‌ها و کینه‌های بیشترخواهد شد؛ لذا بزرگان و اعضای فامیل وظیفه شرعی دارند در رفع این کینه جزیی هرچه سریع‌تر اقدام کرده و طرفین را آشتی دهند. خود این اقدام یکی از مصادیق صله رحم است که خانوده‌ها باید به آن توجه کرده و بزرگان فامیل در این مسائل و مشکلات پیش‌آمده فوری پیش‌دستی کرده و اقدام به وساطت و آشتی طرفین کنند.

یکی از این مشکلات قهر بین زن و شوهرهای جوان است که گاهی همین اختلافات جزئی منجر به طلاق شده و یکی از اسباب و مشکلات فزونی طلاق‌ها قطع صله رحم می‌باشد؛ چراکه بی‌خبری از همدیگر گریبان جامعه را گرفته است، در حالی که اگر خویشاوندان در حل این مشکلات پیش‌قدم شوند، جلوی بخشی از طلاق‌ها گرفته می‌شود.

- تلاش برای ارتقا معرفت دینی خویشاوندان

استضعاف معرفتی یکی از عوام عدم صله رحم است. منظور از این عنوان، ناقص بودن معرفت دینی است، اعم از این که در پیامد آن اعتقادی نسبت به صلهٔ رحم وجود نداشته باشد یا ضعیف و غلط باشد. بنابراین گروه مستضعفین، جامعهٔ هدف را تشکیل می‌دهند (۳۴). با تبین و آموزش‌های لازم می‌توان بعد معرفتی را ارتقا داد و یکی از موانع مهم را در این زمینه حذف کرد.

- حذف تشریفات زاید

[Downloaded from iahj.ir on 2026-09-07]

یکی از مشکلات امروزین جوامع ابتلا به تشریفات و گرایش به سبک زندگی غیراصولی و غیردینی است که از زیاده‌خواهی و اسراف و گرایش به تجملات ریشه می‌گیرد و این شیوه و روش کاملا مغایر و یکی از موانع صله رحم و ارتباط‌های خویشاوندی است؛ تکلف و به زحمت انداختن دیگران که در دین عمل ناصحیح و مذموم است، تنها این نیست که کسی را به سبب خرج زیاد و تامین اسباب مهمانی مفصل به زحمت بیندازیم، بلکه در مهمانی تشریفات زیاد و غذاهای رنگین دادن به مهمان نیز تکلف بر اوست چون مجبور خواهد شد او نیز با چندین نوع غذای رنگین از تو پذیرایی کند؛ بعد از این این ارتباط نامتعادل و تحمیلی روابط خویشاوندی قطع خواهد شد؛ لذا اهل بیت (ع) در سیره کلامی و رفتاری به‌شدت از این پدیده مذموم، نهی فرموده‌اند.

بی‌گمان یکی از گناهان بزرگ امروز که ارتباط‌های فامیلی را از بین برده و محدود نموده تشریفات زاید و سفره‌های رنگین است؛ لذا مردم و خانواده‌ها به این آسیب بزرگ باید توجه و در رفع آن با گرایش به سبک زندگی اسلامی و اهل بیت (ع) بکوشند.

- تغییر تاکتیکی در انجام صله رحم

گاهی ممکن است در زندگی خود شخص یا خویشاوندان او شرایطی مهیا گردد که رفت‌وآمد مقدور یا به صلاح نبوده، مشکلاتی را برای او یا خویشاوندانش ایجاد نماید در این حالت، شخص مجاز به قطع کلی صله‌ی رحم نیست؛ بلکه باید نوع و شیوه‌ی آن را تغییر دهد، تا این مشکل مرتفع شده و بساط دیدوبازدید مجدداً فراهم گردد؛ مثلاً زمانی که بیماری مسری وجود دارد یا رفت‌وآمد منجر به آسیب‌های جسمی و روحی شده، شرایط دیدار حضوری برقرار نیست باید از سایر روش‌های نوشته‌شده برای انجام صله بهره برد. اتفاقاً اگر دیدار حضوری سبب آسیب زدن شود، نرفتن، مصداق صله‌رحم خواهد بود؛ چراکه ترک آزار و اذیت آن‌ها یکی از مصادیق صله ارحام بود که توضیح داده شد.

گاهی ممکن است برخی از نزدیکان نسبت به اهمیت مسئله ناآگاه باشند و همچنان برای رفت‌وآمد اصرار بورزند؛ در این شرایط نیز بر انسان لازم است تا کاملاً مؤدبانه دلایل عدم رفت‌وآمد را ذکر کرده و به‌طور منطقی با نزدیکان خویش صحبت نماید و آن‌ها را از اضطراری بودن شرایط آگاه سازد؛ برای جبران این امر از طریق سایر روش‌ها محبت خویش را از آن‌ها دریغ نورزد.

گاهی ممکن است ترک رفت‌وآمد موقتی منجر به ناراحتی و رنجش خاطر والدین گردد که در رابطه با والدین باید دقت بیشتری به عمل آورد و تا جایی که رفت‌وآمد مضر نباشد می‌توان در دیدارهای کوتاه و چنددقیقه‌ای از آن‌ها دلجویی نمود؛ به‌شرط آنکه مطمئن باشد بیماری ندارد یا با رفت‌وآمدش به منزل والدین یا فرزندان، سبب شیوع نمی‌شود و دو طرف مسائل بهداشتی را مراعات می‌کنند.

همچنین در شرایط شیوع بیماری مسری مانند کرونا در شرایط امروز درباره دیدار حضوری با اقوام دیگر در شرایط بحرانی ملاحظاتی وجود دارد: که باید اطمینان از عدم بیمار بودن مثلاً پزشک تأیید کرده باشد که بیماری وجود ندارد. دوم رعایت مسائل و پروتکل‌های بهداشتی موردتوجه قرار گیرد. سوم رفتن ضرورت داشته باشد. چهارم اقوام از ارتباط حضوری به جهت نگرانی، کراهت نداشته باشند.

اگر انسان بدون رعایت شرایط و در نظر گرفتن حالات اقوام، عمداً و بی‌پروا به دیدارشان برود و باعث آزار، ناراحتی یا انتقال بیماری شود علاوه بر توبه، لازم است دلجویی کند و چه‌بسا ضامن هزینه درمان و غیره هم باشد.

یکی از عواملی که گاه سبب ضعف یا قطع پیوند با خویشاوندان می‌شود آپارتمان‌نشینی و کوچک شدن فضای سکونت خانواده‌هاست. امروز گاهی روابط میان خویشاوندان و دوستان به برگزاری میهمانی‌های تشریفاتی- بسته به توانایی مالی، شأن اجتماعی و سطح توقع طرفین- محدود می‌شود که این امر هزینه زیادی بر میزبان تحمیل می‌کند. بدیهی است برپایی اینگونه میهمانی‌ها و پذیرایی‌های همراه با تشریفات و چشم هم‌چشمی، مستلزم داشتن امکاناتی چون خانه مسکونی مناسب و بزرگ است. نبود این امکانات فرد را از برقراری ارتباط صمیمانه و مستحکم با خویشان و دوستان بازمی‌دارد؛ زیرا توان مقابله به مثل و پذیرایی مناسب را ندارد. از این‌رو به قطع رابطه می‌انجامد. بنابراین برای برقراری پیوندهای خویشاوندی باید از سطح توقع‌ها کاسته شود.

بنابراین با توجه به موارد بالا و آنچه که از روایات دینی اعم از قرآن و احادیث معصومین به‌دست می‌آید این است که اصل در اسلام ارتباط با خویشان است و قطع ارتباط یک استثناست و در بعضی موارد در یک چهارچوب محدود، حق قطع رابطه وجود دارد مثل آنجا که خویشان کافر باشند و در صورت ارتباط با آنها روی ما تأثیر بگذارند و یا اقوام فاسق و فاجر باشند و تأثیراتی بر ما بگذارند و یا ارتباط ما با آنها در نظر عرف تأیید کردن این گروه‌ها محسوب شود که در این موارد حق قطع کردن رابطه آن هم به صورت محدود نه به‌طور مطلق وجود دارد.

نتیجه‌گیری

صلهٔ رحم به معنای ارتباط و دیدار با خویشاوندان و کمک به آنها، از موضوعات فقهی-اخلاقی و جزو ضروریات مکتب اسلام محسوب می‌شود. کتب روایی اسلام بر صله رحم تأکید کرده‌اند، تا آنجا که قرآن قطع‌کنندگان صله رحم را در شمار زیان‌کاران و لعنت‌شدگان معرفی می‌کند. از مهمترین کارکردهای صله رحم در بعد فردی می‌توان به افزایش عمر، فراوانی رزق و روزی، تأمین سلامت جسمی و روحی، سامان یافتن امورات زندگی، در امان ماندن از گناهان، پالایش

[Downloaded from iahj.ir on 2026-09-07]

روح، اخلاق و عمل و تقویت پایه‌های دین و کسب ثواب و اجر را نام برد. همچنین از بعد اجتماعی صله رحم می‌توان به برقراری ارتباطات متنوع اجتماعی و مشارکت فعال در عرصه‌های مختلف زندگی اجتماعی، نظارت اجتماعی و اجتماعی شدن، افزایش جمعیت و زیاد شدن نفوس، فقرزدایی و آبادی دنیا را نام برد که بودن هر یک لازمه‌ای برای سلامت بشر و فقدان هر کدام دلیلی برای بیماری‌های روحی و روانی است.

همچنین براساس آیات و روایات دینی ترک صله رحم منفورترین اعمال نزد خداوند شمرده شده و آثار مخربی در زندگی دنیوی و اخروی دارد. خشم و غضب الهی آن چنان آنان را فرا می‌گیرد که خداوند چشم و گوششان را کر و کور می‌گرداند و مورد لعن و نفرین خداوند خواهند بود و خداوند روز قیامت به نظر رحمت به آنان نمی‌نگرد.

حوزه صله رحم قلمرو وسیعی هست که صرفاً به ارتباط خوشایند با اقوام نسبی و سببی اختصاص ندارد، بلکه ارتباط با اهل بیت پیامبر اسلام، مؤمنان و هر گروه و یا فردی که به نحوی حق بر گردن فرد مؤمن دارد، مصداق صله رحم است و همه آنها در ابعاد مختلف سلامت روانی، رشد معنوی، سازگاری اجتماعی و مانند آن نقش دارند.

بنابراین پیوند و ارتباط با خویشاوندان به انسان آرامش می‌دهد و منجر به سلامت جسمی و روانی انسان می‌گردد. فرد را به سوی اخلاق نیک سوق می‌دهد. روح و جان انسان را از کدورت‌ها و کینه‌ها پالایش می‌دهد و در نهایت به توسعه و تعالی شخصیت اجتماعی و معنوی انسان کمک می‌کند. بنابراین افراد خانواده با انجام صله رحم به کامیابی در زندگی دنیوی و سعادتمندی در زندگی اخروی دست پیدا می‌کنند.

ملاحظات اخلاقی: در پژوهش حاضر از اصول اخلاقی پیروی شده است؛ مقاله به صورت مروری بوده و در نگارش مطالب آن بدون جانبداری و از منابع متعدد و معتبر علمی استفاده شده است.

تضاد منافع: نویسنده اعلام می‌نماید که تضاد منافعی در این پژوهش وجود ندارد.

[Downloaded from iahj.ir on 2026-09-07]

References

1. Omid H. Amid's Persian culture. Tehran: Farhang Nama publication; 2010. p.129.
2. Raghebesfahani H. Studying and researching the vocabulary of the words of the Qur'an. Translation by Seyed Gholamreza Khosrow Hosseini. Tehran: Mortazavi's publication; 2009. p.449.
3. Sharafuddin H. A social analysis of Saleh Rahm. Qom: Islamic Propaganda Office Publishing Center; 1999. p. 55.
4. Tabatabai M. Al-Mizan in Tafsir al-Quran. Qom: Islamic Publications Office; 1996. Vol 4. p.138.
5. Taherikhoramabadi H. Salat al-urham and its decisions. Qom: seminary teachers' community. Islamic Publications Office; 1994. p.12.
6. Majlesi M. Bihar al-Anwar. Beirut: Revival of Arabic heritage; 1982. Vol 71, p.187.
7. Rayshahri M. The amount of wisdom. Qom: Islamic Propaganda Office; 1984. Vol 4, p.754.
8. Fuladi H. Examining the role of salah rahm er in maintaining social bonds and the damage caused by breaking them from the point of view of Nahj al-Balagheh with a comparative approach with today's societies. Nahj al-Balagheh Research Quarterly. 2022; 21(73): 71-91.
9. Sheikhsadouq M. Ayun Akhbar al-Reza. The fourth volume. Tehran: Al-Ala charters; 1983. p. 235.
10. Shariati S, Sahraei F. Examining the role of parents in the emotional upbringing of children using the biography of Imam Reza (AS). Quarterly magazine of culture and therapeutic counseling. 2018; 10(38): 59-80.
11. Holy Quran; Surah Baqarah, Verse 83.
12. Holy Quran; Surah Maryam, Verse 32.
13. The Old Testament of the Torah. Journey of Exodus, Chapter 20. Verse 4, Translated by Seyyed Abulfazl Saqi. Tehran: Comprehensive publication of legal and religious studies; 2018.
14. Mohammadi H. The exemplary role of parents in encouraging children to pray and fast. The 8th conference on new events in education and research. 2023: 1-12.
15. Holy Quran; Surah An-Nisa', Verse 36.
16. Holy Quran; Surah An-Nisa', Verse 1.
17. Majlisi M. Bihar al-Anwar. Beirut: Revival of Arabic heritage; 1982. Vol 4. p. 100-1.
18. SharifalRazi M. Nahj al-Balagha, Sermon 142. Translated by Mohammad Dashti. Tehran: Al-Hadi publisher; 2008. p. 432.
19. Kilini M. enough principles the second volume. Translated by Seyyed Javad Mostafavi. Tehran: Alofa Institute; 2003. p. 377.
20. Majlisi M. Bihar al-Anwar, vol. 74. Beirut: Revival of Arabic heritage; 1982. p.129.
21. Holy Quran; Surah Al-Isra', Verse 24.
22. Aakhund S. Typology of good interaction with parents from the perspective of the Qur'an. Islamic research on women and family. 2012; 2(2): 115-38.
23. Khaleghi M. Peace be upon you and its blessings. Kihan newspaper. Number 20737. 2012.
24. Holy Quran; Surah Ash-Shūrā, Verse 23.
25. Shamlou S. Mental health. Tehran: Growth publisher; 2007. p.144.

[Downloaded from iahj.ir on 2026-09-07]

26. Mir Hosseini A. Peace of mind and its effects with the focus of unity and social unity. Social Capital Management Quarterly. 2022; 9(4): 493-516.
27. Firouzmehr MM, Mir Arab F. The role of kinship in preventing harms to social harmony from the perspective of verses and narrations. Two Quarterly Journal of Islamic Studies of Social Harms. 2020; 2(1): 23-38.
28. Holy Quran; Surah Al-A'raf, Verse 34.
29. Wafabit O. The role of salah rahm in the physical and mental health of the family with a focus on Islamic propositions. Journal of research and studies of Islamic sciences. 2021; 4(27): 17-31.
30. Hor Amely M. Shiite means. Tehran: Islamic Library; 2008. Vol 6, p. 286.
31. Holy Quran; Surah Al-Isra', Verse 26.
32. SharifalRazi M. Nahj al-Balagha, letter 31. Translated by Mohammad Dashti. Tehran: Al-Hadi Publisher; 2008. p.426.
33. Deliri K. The levels of the uterus and its pathology in the present era. Reh Tasheh quarterly, Scientific and specialized quarterly for missionaries. 2019; 1: 121-29.
34. Paghandh M. Obstacles of the relationship of the uterus in the individual and social dimension. Islamic Social Research. 2014; 21(1): 165-82.

[Downloaded from iahj.ir on 2026-09-07]